

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Nederland en de Atlantische wereld, 1600-1800: Een historiografisch overzicht

Enthoven, V.; Heijer, H. den

Citation

Enthoven, V., & Heijer, H. den. (2005). Nederland en de Atlantische wereld, 1600-1800: Een historiografisch overzicht. *Tijdschrift Voor Zeegeschiedenis*, 24(2), 147-166. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4305994>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4305994>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Ten geleide

De redactie kreeg deze keer twee artikelen binnen over onderwerpen die elkaar uitstekend aanvullen. Het artikel van Ruud Paesie beschrijft een reis van de 'lorrendraaier' Peerl uit 1702 en dat van Yves Delepeleire gaat over de bestrijding van dit soort smokkelvaart door de West-Indische Compagnie in 1715. Dat deed ons besluiten om van dit nummer van het Tijdschrift voor Zeegegeschiedenis een themanummer te maken. Behalve de twee genoemde bijdragen geeft redacteur Henk den Heijer, samen met Victor Enthoven, in het artikel 'Nederland en de Atlantische wereld, 1600-1800. Een historiografisch overzicht' een uitvoerig en gedegen verslag van de belangstelling die er in de martiëtiem-historische wereld is (geweest) voor Nederlandse activiteiten in het Atlantisch gebied. De auteurs stellen dat dit thema altijd een ondergeschoven kindje was, terwijl de situatie in Azië zich mocht verheugen in een bijna overdreven aandacht: "Langzaam echter trekt de mist op en begint duidelijk te worden dat Afrika en de Amerika's in veel opzichten belangrijker voor de Republiek en het jonge Koninkrijk zijn geweest dan de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en Azië." Zo dragen sinds kort ook Nederlandse maritieme historici hun steentje bij aan de internationale discussie over de betekenis van het Atlantisch gebied voor het vroegmoderne Europa. Dit themanummer is daar een weerslag van.

Joke Korteweg

BIJDRAGEN

Nederland en de Atlantische wereld, 1600-1800. Een historiografisch overzicht
Victor Enthoven en Henk den Heijer

De illegale goederen- en slavenreis van het fregat de Peerl, 1700-1702
Ruud Paesie

Kruisers tegen lorrendraaiers. De strijd van de Tweede WIC tegen de Zeeuwse smokkelvaart op West-Afrika in 1715
Yves Delepeleire

MEDEDELINGEN

Over de auteurs

LITERATUUR

Boekbesprekingen

Signalementen

Nieuwe boeken en artikelen
Ron Brand

AGENDA

Nederland en de Atlantische wereld, 1600-1800

Een historiografisch overzicht

VICTOR ENTHOVEN en HENK DEN HEIJER¹

INLEIDING

In de moderne Nederlandse historiografie is de blik altijd meer naar het Oosten dan naar het Westen gericht geweest. Vanaf de negentiende eeuw tot heden hebben de Nederlandse activiteiten in het Atlantisch gebied weinig aandacht gekregen. Langzaam echter trekt de mist op en begint duidelijk te worden dat Afrika en de Amerika's in veel opzichten belangrijker voor de Republiek en het jonge Koninkrijk zijn geweest dan de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en Azië. Dit voortschrijdend inzicht sluit naadloos aan bij het internationale debat over het grote belang van het Atlantisch gebied voor Europa in de vroegmoderne tijd; een discours dat bijna ongemerkt langs historisch Nederland is getrokken, terwijl de tegenwoordig zo in de belangstelling staande Gouden Eeuw toch moeilijk los gezien kan worden van de Nederlandse activiteiten in de Atlantische wereld.²

De onevenredig grote aandacht voor de Oost geldt niet alleen voor de geschiedwetenschap, maar ook voor de kunst, de cultuur en het amusement, maar ook hier lijkt zich een kentering voor te doen. Laten wij de televisie als spiegel van onze samenleving nemen. In de jaren zeventig van de vorige eeuw was één van de meest populaire miniseries *De stille kracht* naar de gelijknamige roman van Louis Couperus. Uit dezelfde tijd stamt ook de creatie tante Lien van Wieteke van Dort, te zien in de *Late Tante Lien Show* van de VARA die begin jaren tachtig door de AVRO met enkele nieuwe afleveringen werd aangevuld. Inmiddels is er een nieuwe tante op de beeldbuis verschenen: Esselien van Doornegat, een schepping van de uit Suriname afkomstige cabaretier Jörgen Raymann, ook bekend

van de programma's *Raymann* is laat en de *Comedy factory*. Zijn Surinaamse wortels steekt hij niet onder stoelen of banken. De verschuiving van Oost naar West wordt misschien nog het best zichtbaar in het programma *Weltevreden* op 10, waarin de Surinaamse familie Weltevreden twee bekende Nederlanders als gasten in de talkshow van zoon Perry ontvangt. Twintig jaar geleden zou dit ongetwijfeld bij een Indische familie zijn gesitueerd. Een laatste voorbeeld. De winnaar van het veertiende Groot Dictee der Nederlandse Taal was in 2003 Oscar Fernald, iemand van deels Surinaamse afkomst. Een opgetogen Raymann: "Nog maar net is Suriname toegetreden tot de Nederlandse Taalunie en nu al winnaar".³

In historisch Nederland lijkt zich een vergelijkbare verschuiving af te tekenen, maar daarover later meer. Wij willen, in navolging van Raymann en anderen, in dit artikel de blik naar het Westen richten. Eerst zullen wij duidelijk maken waardoor de eenzijdige gerichtheid op de Oost in Nederland gedurende de negentiende eeuw is ontstaan, en hoe die tot op de dag van vandaag in de geschiedschrijving doorwerkt. Vervolgens zullen wij ons richten op de studies naar en het debat over Atlantische geschiedenis in het buitenland waar, vooral in de Angelsaksische wereld, het begrip 'Atlantic studies' zienderogen terrein wint. Aansluitend daarop volgt een overzicht van de Nederlandse historiografie, waarin de belangrijkste studies en ontwikkelingen vanaf de negentiende eeuw aan bod zullen komen. Het spreekt voor zichzelf dat wij hier geen sluitend overzicht kunnen presenteren, want ook al is er de laatste tweehonderd jaar 'weinig' over de West gepubliceerd, het aantal studies is toch omvangrijker dan menigeen zou denken. Ons gaat het hier

vooral om onderzoekers en publicaties die de Atlantische wereld min of meer als een eenheid benaderen. Alleen voor West-Afrika is een uitzondering gemaakt vanwege de twee artikelen die daarover in dit themanummer zijn opgenomen. Wij sluiten deze bijdrage af met een vooruitblik betreffende het (mogelijke) onderzoek naar het Atlantisch verleden van Nederland.

DE MISLEIDENDE NEGENTIENDE EEUW

De herinnering aan het eens zo roemruchte Atlantisch verleden van Nederland taande in de loop van de negentiende eeuw. Om uiteenlopende redenen werden de Nederlandse bezittingen in het Atlantisch gebied minder belangrijk ten opzichte van het opkomende Nederlands-Indië. De nu vrijwel vergeten plantagekoloniën Berbice, Essequibo en Demerara op de Wilde Kust werden bij de Vrede van Parijs (1814) definitief aan het Verenigd Koninkrijk overgedragen. Vervolgens ondervonden de Surinaamse plantages in toenemende mate concurrentie van de Javaanse cultures. Door de afschaffing van de slavernij in 1863 verslechterde de economische situatie van Suriname nog meer.⁴

Inmiddels hadden ook de eilanden Curaçao en Sint Eustatius hun functies als stapelplaats en doorvoerhaven in West-Indië verloren. Tot aan de Napoleontische tijd voorzagen zij de overzeese bezittingen van andere Europese mogendheden – van de oostkust van Noord-Amerika tot en met delen van Latijns-Amerika – van slaven, gebruiksvoorwerpen, textiel en wapens. Na de onafhankelijkheid van de Noord- en Zuid-Amerikaanse koloniën waren de Nederlandse Antillen hun unieke positie als entrepot kwijtgeraakt. Pas na de ontdekking van de Venezolaanse olie en de bouw van de Lago- en Shellraffinaderij op respectievelijk Aruba en Curaçao aan het begin van de twintigste eeuw klommen beide eilanden economisch uit het dal. De andere eilanden hebben die inhaalslag nooit kunnen maken.⁵

Sinds de Britten in 1806 een verbod op de slavenhandel hadden afgekondigd, ontstond er in de West een groot tekort aan arbeidskrachten. Het Koninkrijk der Nederlanden onderwierp zich, onder Britse druk, aan dit verbod.⁶ De Nederlandse forten op de Goudkust, die als doorvoerstations van slaven fungeerden, verloren daarmee hun economische betekenis. De regering beseftte dat en droeg in 1872 haar laatste West-Afrikaanse bezittingen over aan de Britten. In ruil daarvoor zagen de Britten af van aanspraken op Noord-Sumatra en gaven de Nederlandse regering de vrije hand om tegen het weerspannige Atjeh op te treden.⁷

In Nederland waren de verwachtingen over de voordelen van het koloniale bezit in Azië hoog gespannen, maar tijdens de Java Oorlog (1825-1830) moesten die verwachtingen worden bijgesteld. Dat veranderde na de invoering van het cultuurstelsel, waarbij de inheemse bevolking onder dwang bepaalde exportgewassen, cultures genaamd, voor het koloniale bewind moest verbouwen. Onder dit stelsel, dat een zogeheten 'batig slot' opleverde, vloeiende er in de periode 1832-1877 vanuit Indië maar liefst 784 miljoen gulden in de Nederlandse schatkist. Toen vervolgens de liberalen het cultuurstelsel geleidelijk afschaften, werd de Indische Archipel voor het particuliere bedrijfsleven opengesteld: het 'tempo doeloe' van de heren van de thee nam een aanvang.⁸ Illustratief voor het toenemend economisch overwicht van de Oost op de West zijn het jaarlijks gepubliceerde *Koloniaal verslag uit de handelingen van de Staten-Generaal* en de *Atlas van Tropisch Nederland* die voor circa negentig procent informatie over Nederlands-Indië bevatten.⁹

Aan het eind van de negentiende eeuw werd de aandacht voor Azië versterkt door het ontstaan van een specifiek op Nederlands-Indië gerichte academische infrastructuur. Door de imperialistische expansie in de archipel groeide de vraag naar goed opgeleide koloniale bestuursambtenaren. Aan de Leidse en Utrechtse universiteiten werden opleidingen voor zogeheten Indologen opgericht.¹⁰ In Amsterdam ontstond

het Koloniaal Instituut voor de Tropen (KIT), terwijl in Leiden het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Instituut Kern en het rechtshistorische Van Vollenhoven Instituut werden gesticht; alle vier sterk op Azië gericht.¹¹ Tegenwoordig is in Leiden eveneens het International Institute for Asian Studies (IIAS) gevestigd. De Universiteit van Amsterdam huisvest het Instituut voor Moderne Aziatische Geschiedenis (IMAG) en tot voor kort tevens drie vakgroepen voor Kunstgeschiedenis en Archeologie voor Oost-, Zuid- en Zuidoost-Azië.

Voor het Atlantisch gebied ontbreekt een dergelijke academische infrastructuur. Verspreid over de Nederlandse universiteiten hield en houdt slechts een handjevol onderzoekers zich met de West bezig. Men kent elkaar, maar een platform of een netwerk waarbinnen wordt samengewerkt en een uitwisseling van ideeën plaatsvindt, ontbreekt ten enenmale. In Nederland bestaat geen Atlantische school. Enkele jaren geleden bijvoorbeeld werd een themaproject over het Atlantisch gebied bij het Netherlands Institute for Advanced Studies (NIAS) in Wassenaar afgewezen vanwege onvoldoende draagvlak binnen de Nederlandse universitaire wereld. Het ontbreken van een academische infrastructuur wordt pijnlijk zichtbaar in de historiografie.

ONEVENWICHTIGE LITERATUUR

De in de voorgaande paragraaf geschetste ontwikkelingen hebben met terugwerkende kracht een negatieve invloed gehad op het onderzoek naar en daarmee de publicaties over de Nederlandse activiteiten in het Atlantisch gebied in de periode vóór 1800. De schaarse studies die verschenen, gingen dikwijls over detailonderwerpen met weinig samenhang.¹² Bovendien werd tot voor kort nauwelijks aansluiting gezocht bij internationale ontwikkelingen en onderzoek. Als Nederlandse historicus zich al in het internationale debat mengden, dan was dat veelal om in mineurstemming te

betogen hoe zwak de Nederlandse positie in het Atlantisch gebied wel niet was geweest.¹³

De geringe aandacht weerspiegelt zich in de bronnenuitgaven die de afgelopen eeuw zijn verschenen. Zo is bijvoorbeeld, mede dankzij een sterke Leidse VOC-lobby, de serie van de prestigieuze Linschoten-Vereeniging al decennia eenzijdig op Azië gericht. Van de afgelopen veertig delen gaan er slechts drie over het Atlantisch gebied.¹⁴ Voor het kleine broertje, de uitgeverij Terra Incognita, geldt hetzelfde: van de tien boeken die zij heeft uitgebracht, gaan er acht over Azië en handelt er slechts één over het Atlantisch gebied.¹⁵ Erger is dat het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING), dat onder de noemer Rijksgeschiedkundige Publicatiën (RGP) al ruim honderd jaar belangrijke bronnenpublicaties uitgeeft, nog nooit een deel aan de West heeft gewijd, terwijl de aandacht voor de Oost overweldigend is. Het gebrek aan historische belangstelling voor de Atlantische geschiedenis bij het Instituut bleek in de jubileumuitgave ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de RGP. In één van de bijdragen wordt de *Beschrijving van de Oostindische Compagnie* van de invloedrijke compagniesadvocaat Pieter van Dam (1621-1706) uit 1701 als de eerste Nederlandse bedrijfsgeschiedenis opgevoerd, waarbij gemakshalve is vergeten dat Johannes de Laet (1581-1649) al in 1644 een geschiedenis over de West-Indische Compagnie (WIC) had gepubliceerd.¹⁶

Ook uit de grote hoeveelheid monografieën, bundels en artikelen die de afgelopen decennia over de Nederlandse expansie in de vroegmoderne tijd is verschenen, blijkt de geringe belangstelling voor het Atlantisch gebied. Het grote verschil in aantallen publicaties over de Oost en over de West is duidelijk waarneembaar in de *Current Annotated Bibliography of Dutch Expansion Studies*, die tot 1997 telkens als deel vier van *Itinerario. European Journal of Overseas History* werd uitgebracht.

Het verschijnen van Jonathan Israëls *Dutch Primacy in World Trade* in 1989 deed in historisch Nederland veel stof opwaaien.¹⁷ Zijn studie gaf

niet alleen een impuls aan het debat over de economische geschiedenis van de Republiek, maar liet ook zien hoe belangrijk het Atlantisch gebied voor de Nederlanden is geweest. Dankzij private ondernemers was de handel en scheepvaart op de West tot ver in de eerste helft van de achttiende eeuw, aldus Israel, behoorlijk succesvol geweest. Vóór het verschijnen van *Dutch Primacy* echter werd veelal het tegenovergestelde beweerd.¹⁸ Het boek van Israel stimuleerde tot nieuw onderzoek. Zo organiseerden Leo Noordegraaf en Clé Lesger aan de Universiteit van Amsterdam diverse bijeenkomsten rondom het thema ondernemerschap in de vroegmoderne tijd. Deze initiatieven hebben belangrijke congresbundels opgeleverd, maar geen van de bijdragen daarin heeft de Atlantische handel tot onderwerp.¹⁹

Recent zijn vier monografieën over de (vroeg) zeventiende-eeuwse economische ontwikkeling van Amsterdam verschenen. Het belang van de Atlantische handel en scheepvaart voor de economische ontwikkeling van de stad blijft daarin onderbelicht. Daniël Swetschinski stipt dit onderwerp voor de joodse gemeenschap wel aan, maar hij voegt uiteindelijk weinig toe aan het bestaande beeld.²⁰ In hun boeken over Zuid-Nederlandse kooplieden, de Amsterdamse handel ten tijde van de Opstand en de suikernijverheid vallen respectievelijk Oscar Gelderblom, Clé Lesger en Arjan Poelwijk, doordat ze elkaars materiaal gebruiken, alle drie in dezelfde prosopografische kuil.²¹ Zij concentreerden zich vooral op de eenvoudig beschikbare archiefbronnen van met name de VOC en in mindere mate de WIC, zich niet realiserend dat de Nederlandse – lees Amsterdamse – Atlantische handel voor het overgrote deel door particulieren werd gedreven.²² Alle drie presenteren ze hierdoor naar onze mening een onevenwichtig beeld van de economische ontwikkeling van Amsterdam: te veel aandacht voor de belangen in Azië en te weinig voor die in het Atlantisch gebied, en wat betreft het laatste, te veel aandacht voor de handel van de WIC en te weinig voor die van particuliere onderne-

mers. Joost Jonker en Keetie Sluyterman liepen in hun overigens fraaie overzichtswerk van Nederlandse handelshuizen in dezelfde val.²³

De meeste aandacht is tot heden uitgegaan naar de economische ontwikkelingen in de zeventiende eeuw, een periode waarin het belang van de Atlantische handel voor de Republiek nauwelijks valt te overschatten. Lang werd de achttiende eeuw beschouwd als een periode van geleidelijke economische achteruitgang. De handel en scheepvaart van de Republiek binnen Europa en op Azië moesten het langzaam maar zeker afleggen tegen die van de Britten en in mindere mate tegen die van de Fransen. In het Atlantisch gebied zou deze negatieve ontwikkeling zich, vergeleken met die in Azië, in versneld tempo hebben voltrokken.²⁴ De Nederlanders trokken zich terug op hun beperkte koloniale bezittingen te Guyana en in het Caribisch gebied; bezittingen met een beperkte economische waarde die nauwelijks betekenis hadden voor de handel en nijverheid van het moederland.²⁵

Uit recent onderzoek echter blijkt dat de achteruitgang van de Republiek wel meeviel; er was hooguit sprake van relatieve economische achteruitgang of, zoals J.L. van Zanden en A. van Riel het in hun economische studie *Nederland 1780-1914* verwoorden, een 'stationair' draaiende economie.²⁶ Dat laatste slaat vooral op de laatste decennia van de achttiende eeuw; daarvoor was sprake van een redelijk competitieve economie die kon wedijveren met de nieuwe economische machten in Europa. Maar ook hier is weinig aandacht geschonken aan de Atlantische handel die, vanwege een sterke expansie in de loop van de achttiende eeuw, waarschijnlijk meer aan de Nederlandse economie heeft bijgedragen dan menige andere sector.²⁷

De geringe belangstelling van Nederlandse historici heeft ertoe geleid dat ook internationaal weinig aandacht werd besteed aan de Nederlandse activiteiten in het Atlantisch gebied. De reeks *An Expanding World. The European Impact on World History, 1450-1800*, waarin het Atlantisch gebied ruimschoots aan bod komt, is

hiervoor illustratief. Het aantal artikelen in deze serie over het Nederlandse aandeel in de Europese expansie in het Atlantisch gebied is teleurstellend klein. Pas in deel negen over de *The Atlantic Staple Trade: Commerce and Politics* gaat één van de 33 bijdragen over het Nederlandse aandeel: het belangwekkende artikel uit 1948 van Engel Sluiter, 'Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609'.²⁸ Deel tien gaat over *The Organisation of Interoceanic Trade in European Expansion, 1450-1800*, bezorgd door Pieter Emmer en Femme Gaastra. Hierin handelen drie bijdragen over 'Dutch Intercontinental Commerce', maar geen van deze drie, die allemaal door niet-Nederlandse historici zijn geschreven, gaat over het Atlantisch gebied.²⁹ In deel vijftien getiteld *Slave Trades, 1500-1800: Globalization of Forced Labour*, komt het Nederlandse aandeel in de transatlantische slavenhandel niet aan bod.³⁰ In de overige 28 delen die tot en met 2000 zijn verschenen, ontbreken eveneens Nederlandse bijdragen over het Atlantisch gebied.³¹

De geringe aandacht voor de vroegmoderne Atlantische wereld weerspiegelt zich in het vermeende geringe economische belang dat het Atlantisch gebied zou hebben gehad voor de welvaart van de Republiek. Onbekend maakt onbemind. In hun overzichtswerk *Nederland 1500-1815* vatten Jan de Vries en Ad van der Woude het bestaande beeld in 1995 als volgt samen: "De tweehonderd jaar lange geschiedenis van de Nederlandse Atlantische economie is er een geweest van voortdurend zich herhalende cycli van hoop, frustratie en mislukking".³² Was het echt zo treurig gesteld, of was de Atlantische wereld er juist een van steeds wisselende en steeds nieuwe mogelijkheden en uitdagingen? In het buitenland bestaan hierover uitgesproken ideeën.

ATLANTISCHE GESCHIEDENIS – ATLANTISCHE STUDIES

Hier zal niet uitgebreid worden stilgestaan bij de vraag wat Atlantische geschiedenis en At-

lantische studies nu precies zijn. Duidelijk is wel dat het niet alleen om een geografische afbakening gaat, maar dat het veel meer omvat. Bernard Bailyn heeft het gebied ooit eens aangeduid als: "a single functional unit, strove to encompass the entire Atlantic basin in a descriptive and conceptual way". William O'Reilly vatte het als volgt samen: "The Atlantic world has become recognized as a shared space; a theatre where certain goods were traded and in which certain ideas were espoused and found willing audiences". Horst Pietschmann spreekt zelfs van een Atlantisch systeem. Hoe dan ook, de Atlantische samenhang ging vooral door de dekolonisatie aan het begin van de negentiende eeuw verloren om honderd jaar later weer als idee op te duiken.³³

In de twintigste eeuw ontstond aan beide zijden van de oceaan geleidelijk het idee dat de Oude en de Nieuwe Wereld een eenheid vormden. Reeds in 1917 schreef Walter Lippmann in de *The New Republic* dat er sprake was van een Atlantische gemeenschap; toen uiteraard (nog) zonder Duitsland.³⁴ Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd dat idee nieuw leven ingeblazen door het door Winston S. Churchill en Franklin D. Roosevelt opgestelde Atlantic Charter. Uiteindelijk kreeg het gemeenschappelijk Atlantisch belang van West-Europa en Noord-Amerika gestalte in het Marshall Plan, de Truman Doctrine en de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). Nu is de relatie Amerika – Europa na de Tweede Wereldoorlog soms moeizaam geweest, maar het idee van gemeenschappelijkheid en historische verbondenheid is wel blijven bestaan. Dit heeft het historisch onderzoek naar de wortels van het gedeelde verleden sterk bevorderd. In veel landen wordt al jarenlang onderzoek gedaan naar transatlantische migratiestromen, economische en politieke relaties, wederzijdse culturele beïnvloeding en andere gemeenschappelijk zaken.

Laten wij eerst het onderzoek naar migratie onder de loep nemen. Mede dankzij de digitale revolutie werd het mogelijk om migratie naar en demografische ontwikkelingen in de Ameri-

ka's te meten. Historici slaagden erin de Britse, Ierse, Duitse en Franse migratie naar de West in kaart te brengen. Meerdere Europese gebieden, zelfs ver landinwaarts gelegen, ontwikkelden door deze migratie een nauwe verbondenheid met de Nieuwe Wereld. Ongeveer 700.000 Britten zijn naar de Nieuwe Wereld getrokken.³⁵ Vanuit de Republiek zijn tussen 1600 en 1800 ongeveer 1,9 miljoen mensen de oceaan overgestoken, waarvan er circa 1,2 miljoen weer zijn teruggekeerd. De resterende 700.000 personen hebben zich in de Nieuwe Wereld gevestigd of zijn onderweg overleden. Voor de VOC ging het om respectievelijk 900.000 en 300.600 mensen.³⁶ De demografische effecten van de overzeese expansie, voornamelijk die naar de West, moeten voor de Republiek met haar veel kleinere bevolking veel ingrijpender zijn geweest dan bijvoorbeeld voor de Britse eilanden.

Het aantal Afrikaanse slaven dat in de vroegmoderne tijd gedwongen de oceaan overstak, was veel omvangrijker dan het aantal geëmigreerde Europeanen. Lange tijd hebben historici gegist naar de werkelijke omvang van de transatlantische slavenhandel totdat Philip Curtin het onderwerp in de jaren zestig van de vorige eeuw op de onderzoeksagenda plaatste.³⁷ Internationaal archiefonderzoek naar slavenhandel en slavernij heeft inmiddels zeer veel gegevens opgeleverd. Dit leidde tot de samenstelling van een enorm databestand van duizenden transatlantische slavenreizen met gegevens over onder meer de herkomst en de bestemming van slaven, een bestand dat in 2000 onder de titel *The Trans-Atlantic Slave Trade* door Cambridge University Press is uitgebracht. Door dit voor onderzoekers zeer nuttige bestand wordt in cijfers duidelijk hoe omvangrijk dit menselijke drama is geweest.³⁸ Het laat onder meer zien hoe gebieden diep in Afrika verbonden raakten met plantagekoloniën aan de andere kant van de oceaan. Met circa 540.000 slaven is het Nederlandse aandeel in de totale transatlantische slavenhandel van tien tot twaalf miljoen Afrikanen belangrijk, maar

vergeleken met de Engelse, Franse en Portugese slavenhandel tegelijk bescheiden geweest.³⁹

Europese joden vormden een andere groep Atlantische landverhuizers. Vanwege hun 'status aparte' in de Europese samenlevingen richtten veel joden zich voor een beter bestaan op de Nieuwe Wereld. De Republiek speelde daarin een belangrijke rol, wat blijkt uit de relatie grote joodse gemeenschappen die zich eerst in Nederlands-Brazilië en later in Suriname hebben gevestigd. De congresbundel over *The Jews and the Expansion of Europe*, die in 2001 door Paolo Bernardini en Norman Fiering is uitgebracht, geeft een goed overzicht van de huidige stand van onderzoek.⁴⁰

Sinds de burgerrechtenbeweging van de jaren zestig botert het in de Verenigde Staten (VS) niet meer tussen de Afro-Amerikaanse en de joodse gemeenschappen. Vooral vanuit de hoek van de Nation of Islam worden de joden verantwoordelijk gehouden voor de Atlantische slavenhandel en slavernij. Een beschuldiging met nogal onaangename trekjes, die het onderzoek in de VS naar slavenhandel en slavernij heeft gepolitiseerd.⁴¹ Ook in een ander opzicht dreigt het onderzoek naar de 'Black Atlantic' negatief te worden beïnvloed. Om te benadrukken dat slavernij onvrijwillig was, hebben Amerikaanse onderzoekers het niet meer over 'slaves', maar over 'enslaved people'. Daarnaast vinden zij het onwenselijk om het woord plantage te gebruiken, dit zou te 'romantische' associaties oproepen; liever gebruiken ze het begrip werkkamp. Laten wij hopen dat dit soort politiek correct, en daarmee ver sluierend taalgebruik, aan Nederland voorbij zal gaan. Het zal ons inzicht in hoe men in de vroegmoderne tijd over slavenhandel en slavernij dacht zeker niet bevorderen.⁴²

Het thema vrijwillige en onvrijwillige migratie is belangrijk voor het ontstaan van een geïntegreerde Atlantische wereld. Wijdvertakte handelsnetwerken – niet zozeer van geïnstitutionaliseerde ondernemingen à la de WIC, maar vooral van individuele entrepreneurs – vormen een tweede belangrijk onderzoeksthe-

ma. Door deze ondernemers ontstonden transnationale verbindingen die in hoge mate tot integratie hebben bijgedragen. Over geïntegreerde (particuliere) handelsnetwerken in het Brits-Atlantisch rijk wordt sinds het vernieuwend werk van Jacob Price veelvuldig gepubliceerd. Recent nog verscheen onder redactie van John McCusker en Kenneth Morgan de bundel *The Early Modern Atlantic Economy*, met daarin een interessante inleiding over particulier ondernemerschap van de hand van Peter Mathias.⁴³ Opvallend in deze bundel is de belangrijke rol die de Nederlandse (tussen) handelaren wordt toegedicht. Daarnaast ontrafelde Oliver Rink in *Holland on the Hudson* het Amsterdamse handelsnetwerk dat de kolonie Nieuw Nederland tot bloei heeft gebracht.⁴⁴ Ook na de verovering van de kolonie door de Engelsen in 1664 bleven de handelscontacten met particuliere Amsterdamse kooplieden bestaan. Recent nog heeft Claudia Schnurmann dat voor de jaren na 1664 aangetoond.⁴⁵

Al in de jaren vijftig waren Huguette en Pierre Chaunu begonnen met hun monumentale reeks *Séville et l'Atlantique*. Anders dan de titel doet vermoeden, brachten zij niet alleen de Atlantische contacten van Sevilla in kaart. Het project groeide uit tot een geschiedenis van een oceaan. Vijftig jaar later blijkt hoe voor veel havens, steden en regio's de welvaart gebaseerd was op de Atlantische economie. Om met Bailyn te spreken: "It is the 'Atlantic' dimension of the early modern economic history of the Western world that seems now to illuminate the most local, provincial development, whether in La Rochelle, on the eastern shore of the Chesapeake Bay, in Bristol England, or in a variety of West Indian and Latin American port towns". Anderen gaan nog een stap verder en menen dat de opkomst van West-Europa niet los gezien kan worden van de (economische) band met de rest van de Atlantische wereld.⁴⁶ Voor Nederland ligt dat genuanceerder.

De Republiek week af van het algemeen Europees patroon doordat haar handel op Azië relatief belangrijk was, hoewel in absolute ter-

men aanzienlijk minder dan de Atlantische handel. Voor de andere Atlantische mogendheden echter was de Aziatische handel van geringere betekenis.⁴⁷ Omgekeerd waren de bezittingen van de Republiek in het Atlantisch gebied bescheiden. Zij bezat er geen uitgestrekt imperium zoals de Spanjaarden, de Portugezen, de Fransen en de Engelsen dat hadden, maar enkele verspreide nederzettingen en kleine plantagekoloniën.⁴⁸ De rol die de Nederlanders daarentegen in handel en scheepvaart speelden, was uniek. Als enige in de Atlantische wereld hadden de burgers van de Republiek zich bevrijd van hun landsheer, die de overzeese gebieden als zijn bezit beschouwde en ondermeer bepaalde wie er toegang toe had en wie niet. Als 'vrije jongens' werden de Nederlandse ondernemers het smeermiddel van het Atlantisch economisch raderwerk.⁴⁹ Wim Klooster en Marianne Wokeck hebben dit in *Illicit Riches en Trade in Strangers* respectievelijk voor de Venezolaanse cacaohandel en de Duitse migratie naar Noord-Amerika aangetoond.⁵⁰ Maar de studies van Klooster en Wokeck laten onverlet dat het onderzoek naar de rol van Nederlandse handelsnetwerken in het Atlantisch gebied nog in de kinderschoenen staat.

De samenbindende krachten in de Atlantische wereld beperkten zich niet tot migratie en commercie, zij waren evenzeer van politieke aard. Ook hier ging het niet zozeer om de instituties, maar om de personen die er deel van uitmaakten. Zo waren de overzeese bestuursposten onderdeel van het politieke benoemingssysteem van het moederland. Dat was in Spanje het geval, maar eveneens in andere landen met koloniën. De benoeming van koloniale bestuurders in Noord-Amerika was ingebed in het Britse patronagesysteem. Zo stelde de Duke of Newcastle meer dan tweehonderd functionarissen aan in de Noord-Amerikaanse koloniën. In de Republiek was het niet anders. Vanaf het begin waren de bewindhebberposten van de handelscompagnieën, en dus indirect de overzeese functies, politieke benoemingen, veelal voorbehouden aan de zittende factie in

een stad. In de tweede helft van de achttiende eeuw werden deze benoemingen ook onderdeel van het stadhouderlijke patronagestelsel.⁵¹ Er heeft kortom tussen het moederland en de koloniën een soort Atlantisch politiek bestel bestaan, waarin bestuurders aan beide zijden van de oceaan elkaar goed kenden en relaties onderhielden.

Drie zaken die de integratie van het Atlantisch gebied hebben versterkt, maar waaraan door zowel Nederlandse als buitenlandse onderzoekers weinig aandacht is geschonken, zijn de ideeënwereld, geweld en het gemeenschappelijk cultureel erfgoed. Wij willen deze drie onderwerpen in het kort bespreken en aangeven hoe zij de Atlantische samenhang hebben bevorderd.

Wat heeft om te beginnen de ideeënwereld, waaronder religie, voor rol gespeeld? In de Atlantische wereld circuleerden fabels, verdichtelsels en ideeën. Misschien wel het meest 'Atlantisch' was de mythe van het gedroomde land van fabelachtige rijkdommen: Eldorado. Deze droom bestond sinds de Spanjaarden in Peru en Mexico goud hadden gevonden en verbond alle Europese landen die sinds Columbus hun deel van de Nieuwe Wereld trachtten te bemachtigen. De mythe van El Dorado, de vergulde man, was het begin van een lange stroom geschriften van Surinamers, Antillianen, Britten, Fransen, Amerikanen, Vlamingen, Duitsers en Nederlanders die de Nieuwe Wereld als een eldorado verbeeldden. Tot op de dag van vandaag wordt in Guyana en Suriname naar goud gezocht.⁵²

Een ander belangrijk onderdeel van de Atlantische ideeënwereld was religie.⁵³ Voor de Britse koloniën echter was de integrerende rol van de kerk beperkt. Dat heeft te maken met de religieuze diversiteit van de Britse eilanden: anglicanen in Engeland, presbyterianen in Schotland, katholieken in Ierland en natuurlijk de 'dissenters' (protestanten met een afwijkende geloofsopvatting). In de koloniën heeft dat geleid tot een allegaartje aan religieuze groeperingen. Geen wonder dat in de Engelstalige li-

teratuur religie nauwelijks als een integrerend element van de Brits-Atlantische wereld wordt beschouwd.⁵⁴ In de koloniën waar het katholicisme werd beleden, moet religie wel een samenbindende factor zijn geweest. In de centraal geleide katholieke kerk had de paus immers grote invloed op de geloofsgemeenschappen overzee. De jezuïeten, die zich reeds in 1549 in Brazilië hadden gevestigd, speelden een belangrijke rol in de verbreiding en versterking van het katholicisme in Latijns-Amerika, maar eveneens in delen van Afrika.⁵⁵ Ook de inquisitie, die haar macht tot in de verste uithoeken van het Iberisch imperium kon laten gelden, bevorderde de eenheid van het geloof.⁵⁶

De Nederlandse Atlantische wereld kende verschillende religieuze netwerken. Ten eerste was er de protestantse kerk die de predikanten overzee beriep en contacten met hen onderhield. Ook na de val van de koloniën bleven deze contacten gehandhaafd, bijvoorbeeld in het voormalige Nieuw-Nederland.⁵⁷ Minder uitgebreid en informeler was het joodse netwerk. Zo stond de Portugees-Israëlitische gemeente van Amsterdam in contact met die in Willemstad en Suriname.⁵⁸ Ten slotte zwermden aan het begin van de achttiende eeuw zendingen van de Brüder-Unität (Moravische Broederschap) uit over het Atlantisch gebied. Ze drongen door tot in het oerwoud van Berbice en Suriname om er onder indianen het geloof te verkondigen. Het afgelegen Hernnhut in Duitsland was nauw verbonden met het leven in de rimboe van Guyana.⁵⁹

Geweld heeft bij uitstek het Atlantisch gebied in de vroegmoderne tijd gevormd; van de Spaanse conquistadores tot en met de onafhankelijkheidsoorlogen. Vooral tijdens de zeventiende eeuw, met de komst van de Engelsen en Nederlanders, moet het geweld er beestachtig zijn geweest: "The colonial wars were as barbaric, as genocidal, on the part of the English and Dutch as on the part of the Spanish", aldus de Atlanticus Bernard Bailyn.⁶⁰ Overzee vochten de koloniale troepen niet alleen tegen elkaar, maar ook met en tegen de inheemse be-

volkingen en creolengemeenschappen. De koloniale legers bestonden vaak uit een samenspel van Europeanen, Afrikanen en indianen. Er zijn enkele detailstudies, ook voor de Nederlandse gebieden, maar een conceptuele benadering ontbreekt.⁶¹ Koloniale oorlogen worden vooral gezien als een negentiende-eeuws imperialistisch fenomeen, maar dit idee begint langzaam te veranderen. Zo zijn er recentelijk studies verschenen over *European and Native American Warfare* van Armstrong Starkey en over *Warfare in Atlantic Africa* van John Thornton, waarin oorlogen tussen Europeanen en niet-Europeanen vóór 1800 worden beschreven.⁶² Ian Steele heeft in *Warpaths* alle Europese invasies in Noord-Amerika van 1513 tot en met 1765 beschreven, maar hij blijft steken in een chronologische indeling. Veel breder is de aanpak van Douglas Peers die in *Warfare and Empires* laat zien dat de Europese overzeese expansie onlosmakelijk verbonden is met geweld. Recent heeft Bruce Lenman in een tweetal studies over de Engelse koloniale oorlogen tussen 1500 en 1783 betoogd dat de belangen van de koloniën en het moederland geleidelijk uiteen liepen, waardoor de band met Engeland uiteindelijk werd verbroken. Het Brits-Atlantisch imperium berustte volgens Lenman op een utopische gedachte; een visie die nogal omstrede is.⁶³

Is er ten slotte sprake geweest van een culturele samenhang in het Atlantisch gebied? Het onderzoek daarnaar staat nog in de kinderschoenen. Behoren bijvoorbeeld de kunstuitingen van de marrons tot het Afrikaans of het Surinaams cultureel erfgoed, of zijn ze Atlantisch?⁶⁴ Paramaribo en Willemstad staan beide op de UNESCO World Heritage lijst, evenals de forten in Ghana, maar tot wiens cultureel erfgoed behoort dit allemaal?⁶⁵ Dezelfde vraag kan gesteld worden voor de verbeelding van indianen en zwarten door Europese schilders en tekenaars. En omgekeerd: hoe zagen de slaven en vrije zwarten de Europeanen? En dan is er de beïnvloeding en vermenging van talen: het woord barbecue is afkomstig van het indiaanse

woord *barbakot*. In het Engels komt dit woord in 1661 voor het eerst voor; in het Nederlands duikt het in 1695 op.⁶⁶ Mogen wij, op grond van deze selectieve waarnemingen, concluderen dat er een gemeenschappelijk Atlantisch cultureel erfgoed bestaat dat de moeite waard is om bestudeerd te worden?

De hierboven geschetste ontwikkelingen en ideeën hebben ertoe geleid dat het historisch debat zich als een olievlek over diverse landen in het Atlantisch gebied heeft verspreid. Bij Atlantische studies wordt steeds vaker de nadruk op samenhang en integratie gelegd. Zo herdefinieerde J.G.A. Pocock dertig jaar geleden 'British history' als "a single system, a diversity of Anglo-Celtic cultures grouped around the northern Atlantic". Hij sprak niet van de Britse eilanden, maar van de 'Atlantic archipelago'. Anderen hebben het idee van een Brits-Atlantische wereld verder uitgewerkt. Zo laat Ian Steele in zijn studie *The English Atlantic, 1675-1740* een geïntegreerde Engelse Atlantische wereld zien die is gebaseerd op 'communication'. D.W. Meinig opent zijn trilogie *The Shaping of America* met een hoofdstuk getiteld 'The Creation of an Atlantic World'. Bij het megaproject *The Oxford History of the British Empire* ligt de nadruk voor de vroegmoderne tijd op de Britse Atlantische wereld. David Armitage en Michael Braddick ten slotte nemen dit idee in hun bundel *The British Atlantic World, 1500-1800* zelfs letterlijk.⁶⁷

Een volgende stap is te onderzoeken of er ook een geïntegreerde Atlantische wereld heeft bestaan, los van specifieke landen en veelal gebaseerd op de hiervoor geschetste thema's. Hierover zijn kortgeleden drie bundels verschenen.⁶⁸ Stuart Schwartz heeft dit idee uitgewerkt met suiker als verbindend element.⁶⁹ En sinds 2004 is er het tijdschrift *Atlantic Studies. Literary, Cultural and Historical Perspectives*, dat als uitgangspunt heeft: "to provide an international forum for research and debate on literary, cultural and historical issues arising within the new disciplinary matrix of the circum-Atlantic world. In particular, it seeks to foster a dialo-

gue between the two hemispheres and, specifically, among the nations of Europe, Africa and the Americas. (...). The 'area' served by Atlantic Studies will be that of the Atlantic Ocean and the human movement across it in all directions, in the form of ideas and peoples, and their political, discursive, literary, and economic cultures from the fifteenth century to the present".⁷⁰ Een bezoek aan de webpagina H-Atlantic maakt duidelijk dat Atlantische studies zich een permanente plaats in met name de Angelsaksische, academische wereld heeft verworven, met onderwijs- en onderzoeksprogramma's, beurzen, conferenties en discussiegroepen.⁷¹ Maar hoe staat het met het onderzoek naar het Atlantisch verleden in Nederland?

ATLANTISCHE GESCHIEDSCHRIJVING IN NEDERLAND

In 1991 publiceerde John Landwehr *A Bibliography of Publications Relating to the Dutch East India Company 1602-1800*, een thematisch overzicht van 1.674 boeken en pamfletten die tijdens het bestaan van de VOC zijn gepubliceerd.⁷² Helaas bestaat een dergelijk overzicht niet voor het Atlantisch gebied, maar het aantal titels dat daarover in de vroegmoderne tijd is verschenen, zal waarschijnlijk veel omvangrijker zijn dan het aantal over Azië en de VOC. Zo was er in de zeventiende-eeuwse Republiek veel meer drukwerk in omloop over de Nieuwe Wereld dan over de Oost.⁷³ Een deel hiervan heeft Benjamin Schmidt in zijn studie *Innocence Abroad* over de Nederlandse beeldvorming van de Nieuwe Wereld in de zestiende en de zeventiende eeuw gebruikt. Schmidts lang niet uitputtende literatuuroverzicht bevat honderden titels van publicaties die vóór 1670 in de Republiek zijn verschenen.⁷⁴ Alleen al over Nieuw-Nederland bestaan meer 350 gedrukte werken. Daarnaast geeft de Short Title Catalogue Netherlands (STCN) toegang tot honderden drukwerken over de West en herbergt de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam de omvangrijke

Suriname-collectie, waarin zich veel gedrukt werk van vóór 1800 bevindt.⁷⁵

In de negentiende en twintigste eeuw nam het aantal publicaties over de Nederlandse activiteiten in het Atlantisch gebied om eerder genoemde redenen drastisch af. Bovendien waren de schaarse boeken en artikelen die over Atlantische onderwerpen verschenen duidelijk producten van koloniale geschiedschrijving, waarin vooral de Nederlandse kant van het verhaal werd belicht. De discrepantie in onderzoek naar de Oost en naar de West wordt onderstreept door de Utrechtse hoogleraar koloniale geschiedenis W.Ph. Coolhaas (1899-1981) in het door hem in 1960 gepubliceerde overzicht van de Nederlandse koloniale geschiedschrijving *A Critical Survey of Studies on Dutch Colonial History*. Daarin heeft hij maar liefst honderdtwintig pagina's aan de Oost gewijd tegen twintig aan de West.⁷⁶ Coolhaas concludeerde dat er geen goed overzichtswerk over de West bestond en dat het zeer matig gesteld was met het onderzoek naar en de publicaties over deelgebieden en -onderwerpen. Sterk verouderde literatuur als de *Geschiedenis van Suriname* (1861) van J. Wolbers en *Das holländische Kolonialreich in Brasilien* (1921) van H. Wätjen worden door Coolhaas als standaardwerken opgevoerd. De kortste paragraaf is die over de Nederlandse slavenhandel, waarin voornamelijk populaire werken zoals *Slavenhalers en slavenhandel* (1937) van L.C. Vrijman en in tijdschriften gepubliceerde bronnen zijn te vinden.⁷⁷

Ergens tussen de koloniale geschiedschrijving die Coolhaas heeft geïnventariseerd en het postkoloniale onderzoek van na 1960 bevinden zich de 'Amerikaanse Nederlanders' Engel Sluiter en Cornelis Goslinga. Van deze twee staat Goslinga (1910-2000), die onder meer aan de Universiteit van Florida was verbonden, nog het meest met één been in de koloniale tijd. Zijn magnum opus, een driedelige geschiedenis van *The Dutch in the Caribbean and in the Guianas*, draagt daar duidelijk de sporen van. Het eerste deel uit 1971 gaat vooral over de Nederlandse

politieke en militaire aanwezigheid in de Nieuwe Wereld in de zeventiende eeuw. Deel twee uit 1985 daarentegen, waarin de periode 1680-1791 wordt behandeld, gaat veel meer in op sociale en economische aspecten van de Nederlandse aanwezigheid op de Antillen en op de Wilde Kust.⁷⁸ Het werk van Engel Sluiter (1906-2001), zoals het eerder genoemde *Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609* (1948), doet veel moderner aan. Sluiter is geboren uit Nederlandse ouders in New Holland, South Dakota, en een leven lang verbonden geweest aan de University of California te Berkeley, waar in de Bancroft Library zijn collectie aantekeningen wordt bewaard. Beiden waren overgangfiguren die in Nederland nauwelijks school hebben gemaakt. Typerend is dat geen enkele wetenschappelijke bibliotheek in Nederland over *The Gold and Silver of Spanish America* beschikt, het belangrijkste werk van Sluiter.⁷⁹

In de loop van de jaren zestig diende zich een eerste generatie Nederlandse Atlantici aan. Onder invloed van buitenlandse historici, die voor hun onderzoek gebruik maakten van onder meer antropologische, sociologische en econometrische methoden en modellen, begonnen ook Nederlandse onderzoekers te streven naar een meer meetbare geschiedenis. Zij richtten zich vooral op de slavenhandel, de slavernij en de productie van plantagekoloniën.

Een van de eersten, de antropoloog Harry Hoetink (1931-2005), promoveerde in 1958 op een studie over de sociale en raciale verhoudingen te Curaçao. Hij ontwikkelde zich tot Nederlands belangrijkste Caraïbist. Hoetinks in 1973 verschenen en breder opgezette studie naar *Slavery and Race Relations in the America's* vormt een mijlpaal in de Nederlandse Atlantische geschiedschrijving en is misschien wel de eerste echte Nederlandse Atlantische studie; een boek dat in de jaren zeventig diverse historici heeft geïnspireerd. De proefschriften van bijvoorbeeld Gert Oostindië (1955) en Alex van Stipriaan (1954) over de plantagekolonie Suriname zijn duidelijk door Hoetinks werk beïnvloed.⁸⁰

Johannes Postma (1935), die in 1958 naar de

VS emigreerde, raakte tijdens zijn studie aan de Michigan State University geïnteresseerd in de transatlantische slavenhandel. Hij promoveerde in 1970 op 'The Dutch Participation in the Atlantic Slave Trade'. Als derivaat van zijn niet uitgegeven proefschrift volgden enkele artikelen in historische tijdschriften. Tijdens zijn werk aan de Mankato State University werkte Postma gestaag aan een monografie over de Nederlandse slavenhandel, waarvoor zijn proefschrift de basis vormde. In 1990 ten slotte verscheen zijn baanbrekende *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815*, de belangrijkste 'Nederlandse' studie over het onderwerp tot op heden. Hij heeft daarmee aangetoond dat het op basis van bronnenonderzoek mogelijk is een goed gedocumenteerde en geïntegreerde Nederlandse Atlantische geschiedenis te schrijven. Sinds 1990 doet Postma onderzoek naar de handelsrelaties van Suriname met de Republiek, West-Afrika en Noord-Amerika, eveneens een onderwerp dat op samenhang is gebaseerd.⁸¹

Ernst van den Boogaart (1943) bezocht begin jaren zestig Brandeis University in de VS en maakte daar de burgerrechtenbeweging van nabij mee. In de jaren zeventig heeft hij samen met Pieter Emmer verschillende detailstudies over de Nederlandse slavenhandel geschreven. Beiden waren bovendien betrokken bij de Atlantische hoofdstukken in de *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* (1977) en de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1979-1980). De paragrafen over de Nederlandse slavenhandel in deze overzichtswerken toonden nieuwe inzichten, maar de overige Atlantische onderwerpen waren voornamelijk gebaseerd op de koloniale literatuur met veel aandacht voor de WIC en weinig voor het particuliere element van de Nederlandse expansie in het Atlantisch gebied. Ernst van den Boogaart en Pieter Emmer waren ook medesamenstellers van de Spaanstalige bundel *La Expansión Holandesa en el Atlántico* die in het Columbus-jaar 1992 verscheen.⁸² Met name Van den Boogaart hanteerde een Atlantisch perspectief.⁸³ Het boek is vanwege het he-

terogene karakter nooit in een Nederlandstalige versie verschenen.

Pieter Emmer (1944) begon zijn Atlantische carrière aan het eind van de jaren zestig als conservator van het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA) in Den Haag. Mede dankzij Emmer verschenen er begin jaren zeventig diverse artikelen over Atlantische onderwerpen in het *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* (ESHJ) van onder meer Johannes Postma, Norbert Schneeloch en hemzelf. Hij promoveerde in 1974 op twee in het ESHJ verschenen artikelen over de afschaffing van de Nederlandse slavenhandel. Vervolgens heeft Emmer vanuit de Universiteit Leiden vooral aansluiting gezocht bij het Atlantisch debat in het buitenland. Op basis van voornamelijk literatuuronderzoek verdedigde hij daarin het standpunt dat de Nederlandse rol in de vorming van de Atlantische wereld marginaal is geweest. In 1998 verscheen zijn *Atlantisch testament* – een bundeling van elf Engelstalige artikelen – onder de titel *The Dutch in the Atlantic Economy, 1580-1880*. In de inleiding ervan stelt Emmer: “the Atlantic economy is not a popular area of study among historians of the Low Countries”, een terechte constatering die hij gedeeltelijk verklaart vanuit de stelling dat “the Dutch were not very important in that part of the world”. De Nederlandse aanwezigheid in het Atlantisch gebied zou schril afsteken tegen het ‘succesverhaal’ van de VOC in Azië en het Brits-Atlantisch imperium. De visie van Emmer, vooral over de Nederlandse slavenhandel en slavernij, is niet onomstreden.⁸⁴

In de jaren negentig trad een volgende generatie Atlantici aan. Henk den Heijer (1950) en Victor Enthoven (1958) werden in het academisch jaar 1987-1988 als deelnemers aan een werkcollege van Johannes Postma op het spoor van de Atlantische geschiedenis gezet. Jaap Jacobs (1963) werd al vroeg tijdens zijn studie door Nieuw Nederland gegrepen en promoveerde in 1999 op de meest complete studie tot nu toe over deze kolonie onder de titel *Een zegenrijk gewest*, terwijl Wim Klooster (1962) zich

na zijn proefschrift over Curaçao, onder invloed van Bernard Bailyn tot Atlanticus ontwikkelde. Opmerkelijk is dat ze alle vier in het VOC-bolwerk Leiden zijn gepromoveerd. Zij onderscheiden zich van de vorige generatie Atlantici door zich niet zozeer aan te sluiten bij buitenlandse trends in onderzoek, hoewel alle vier duidelijk Angelsaksisch zijn georiënteerd, maar door een terugkeer naar de bronnen. Gebaseerd op bronnenonderzoek proberen zij tot nieuwe inzichten te komen. Illustratief hiervoor is de in 2003 verschenen bundel *Riches from Atlantic Commerce*, waarin op basis van nieuwe gegevens wordt aangetoond dat het belang van het Atlantisch gebied voor de economie van de Republiek significant groter moet zijn geweest dan de handel van de VOC op Azië.

ONDERZOEK NAAR DE HANDEL EN SCHEEPVAART OP WEST-AFRIKA

Het onderzoek naar de Nederlandse Atlantische wereld is, zo bleek uit het voorgaande, tot voor kort vrij mager geweest. Meer nog geldt dat voor West-Afrika, waaraan in het verleden nauwelijks aandacht is besteed. Aan het eind van de negentiende eeuw, toen de regering had besloten de laatste Nederlandse forten op de Goudkust aan Groot-Brittannië te verkopen, klom de toenmalige rijksarchivaris J.K.J. de Jonge in de pen om in kort bestek *De oorsprong van Neerland's bezittingen op de kust van Guinea* te schetsen.⁸⁵ Die publicatie is al ruim 130 jaar de enige op origineel onderzoek gebaseerde studie naar de vroegste Nederlandse aanwezigheid op de West-Afrikaanse kust. Daarna zijn er nog enkele artikelen verschenen waarin aandacht wordt besteed aan de handelscontacten met West-Afrikaanse vorstendommen vóór de oprichting van de Eerste West-Indische Compagnie in 1621.⁸⁶

Ruim een eeuw heerste er stilte op het historisch erf als het ging om de Nederlandse relatie met West-Afrika. De enige werken van belang waren de schaarse bronnenpublicaties die door

de Linschoten-Vereeniging over het Atlantisch gebied werden uitgegeven. Dat waren merendeels heruitgaven van bekende zeventiende-eeuwse werken zoals de *Beschryvinghe ende historische verhael van het Gout Koninckrijk van Gunea* van Pieter de Marees uit 1602 en de *Toortse der zee-vaart* van Dierick Ruiters uit 1623.⁸⁷ De publicatie van deze belangwekkende boeken leverde geen nieuwe kennis op, maar het bracht de Nederlandse activiteiten in het Atlantisch gebied wel onder de aandacht van historici en historisch geïnteresseerden. De koopman Klaas Ratelband (†1981) behoorde tot de laatste categorie. Voor de Tweede Wereldoorlog trok hij met lokale assistenten en een stoet dragers door Angola en andere West-Afrikaanse landen om aldaar Europese producten aan de man te brengen. Tijdens de oorlogsjaren, die hij noodgedwongen in Nederland doorbracht, begon hij zich te interesseren voor de Nederlandse aanwezigheid in Afrika in de zeventiende eeuw. Via literatuurstudie en archiefonderzoek, daarbij geholpen door de J.C.M. Warnsinck, ontwikkelde Ratelband zich tot een groot kenner van het relevante Nederlandse archiefmateriaal, op basis waarvan hij in de jaren vijftig een drietal belangrijke bronnenpublicaties bezorgde over West-Afrika. De uitvoerige inleidingen en de voetnoten verschaffen ook hedendaagse onderzoekers waardevolle informatie over de producten waarin werd gehandeld en de wijze waarop de handel werd bedreven.⁸⁸ Naast bronnenpublicaties schreef Ratelband in bezettingstijd ook over Angola, São Tomé en het koninkrijk Kongo in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het manuscript is tijdens zijn leven nooit in druk verschenen, maar dankzij de inspanning van René Baesjou, oud-medewerker van de Universiteit Leiden, alsnog in 2000 gepubliceerd.⁸⁹ Ratelbands postuum verschenen boek is, zoals te verwachten, geschreven in de geest van de jaren veertig. Zijn beschrijvingen zijn interessant, maar hebben een verhalend in plaats van een analytisch karakter.

Tot aan het begin van de jaren zeventig van de

vorige eeuw verschenen fragmentarische en vooral anekdotische publicaties over de Nederlandse aanwezigheid in West-Afrika.⁹⁰ Er was geen theoretisch kader waarbinnen onderzoek werd gedaan, noch was er een concept voor onderzoek. Dat veranderde na de onafhankelijkheid van de West-Afrikaanse staten. Zowel Afrikaanse als Europese historici uit het postkoloniale tijdperk raakten geïnteresseerd in het Afrikaans verleden en ontwikkelden nieuwe ideeën over de relatie tussen West-Afrikaanse en Europese staten in de vroegmoderne tijd. Daarvoor was het Europees bronnenmateriaal, waarvan zich een aanzienlijk deel in Nederlandse archieven bevindt, onontbeerlijk.

Aanvankelijk ging de meeste aandacht uit naar het Nederlandse aandeel in de transatlantische slavenhandel. De eerste die de omvang van de slavenhandel op de historische agenda plaatste, was Philip D. Curtin.⁹¹ Zijn werk was niet gebaseerd op eigen onderzoek, maar moest volgens Curtin's zeggen beschouwd worden als een “challenge and a basic statement to be revised by future research”.⁹² Die uitdaging was kort daarvoor al door Johannes Postma aangenomen. Dankzij het baanbrekend werk van deze historicus, dat wij al eerder hebben aangevoerd, is het verloop van de Nederlandse slavenhandel in het Atlantisch gebied sinds enkele jaren uitvoerig beschreven.⁹³

In het kielzog van de dekolonisatie gingen vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw verschillende Afrikaanse historici het Europees bronnenmateriaal raadplegen. Begrijpelijkerwijs richtte hun zoektocht zich vooral op sporen van het eigen, Afrikaans verleden. Zo publiceerden Ade Akinjogbin in 1967 en Kwame Daaku in 1970 vanuit Afrikaans perspectief, maar met oog voor de rol van Europeanen op de West-Afrikaanse kust, belangwekkende studies over de geschiedenis van de Goud- en Slavenkust.⁹⁴

Het onderzoek naar de Nederlandse aanwezigheid in West-Afrika kreeg een nieuwe impuls door het onderzoek van Albert van Dantzig (1937-2000), die begin jaren zestig aan de Eco-

le des Hautes Etudes in Parijs studeerde. Daar zette zijn leermeester Henri Brunschwig hem op het spoor van de Nederlanders in West-Afrika. Na een uitvoerige archiefstudie promoveerde Van Dantzig in 1970 op *Les Hollandais sur la Côte de Guinée*, waarin hij de relatie tussen Nederlanders en de Afrikaanse gemeenschappen op de Goud- en Slavenkust tussen 1680 en 1740 heeft beschreven.⁹⁵ In 1963 vestigde Van Dantzig zich in Ghana waar hij tot het midden van de jaren negentig aan de Universiteit van Legon (Accra) heeft gedoceerd. Van zijn hand verschenen verschillende studies en hij zette zich in voor het behoud van materieel erfgoed, met name voor de Europese forten in Ghana waarvan de meeste zich in een zeer slechte staat bevinden.⁹⁶

De studies van Akindjogbin, Daaku en Van Dantzig zijn vernieuwend daar waar het gaat om het blootleggen van relaties tussen Europeanen en Afrikanen in de vroegmoderne tijd. Zij gaan echter terloops in op de economische relaties die beide partijen onderhielden, terwijl dat toch de reden was waarom Europeanen zich op de West-Afrikaanse kust hadden gevestigd. Aan de slavenhandel is, zo bleek reeds, wel veel aandacht besteed, maar de goederenhandel is lang een ondergeschoven kind in de historiografie geweest. Tekenend bijvoorbeeld is dat het *Kort Verhael* van Johannes de Laet uit 1644 nog steeds een van de belangrijkste overzichten is van de economische geschiedenis van de WIC in Afrika tussen 1624 en 1636.⁹⁷ Enerzijds is dat een pluim voor de kwaliteit van De Laets werk, maar anderzijds legt het ook pijnlijk bloot hoezeer het Nederlands verleden in West-Afrika is veronachtzaamd. Zo hebben in de twintigste eeuw alleen de Duitser Hermann Wätjen (1876-1944) en de Oostenrijker Franz Binder nieuw onderzoek verricht naar het Nederlandse aandeel in de goederenhandel op West-Afrika vóór 1674.⁹⁸ In de jaren negentig verrichtte Henk den Heijer onderzoek naar de goederenhandel van de Tweede West-Indische Compagnie tussen 1674 en 1740 op West-Afrika. Die studie, die in 1997 onder de titel *Goud, ivoor en slaven* als proefschrift verscheen,

geeft voor het eerst inzicht in de omvang en de waarde van de handel alsmede het soort goederen dat beide partijen verhandelden.

Een van de onderwerpen ten slotte die tot heden slechts marginaal is bestudeerd, is de Zeeuwse smokkelhandel op West-Afrika. De zeer goed geïnformeerde WIC-koopman Willem Bosman, die lange tijd in West-Afrika verbleef, schatte de omvang van de smokkelhandel omstreeks 1700 gelijk aan die van de WIC.⁹⁹ Een belangrijke reden dus voor de redactie van het *Tijdschrift voor Zeegegeschiedenis* om in deze aflevering twee artikelen over de Zeeuwse smokkelhandel op West-Afrika op te nemen.

EEN VOORUITBLIK

Wie onderzoek wil doen naar de Nederlandse activiteiten in het Atlantisch gebied in de vroegmoderne tijd kan, dat zal inmiddels duidelijk zijn, niet terugvallen op een substantieel corpus aan wetenschappelijk verantwoorde literatuur. Dat echter is niet het enige ongemak dat een onderzoeker voor lief moet nemen. Probleematischer is het ontbreken van omvangrijke aaneengesloten archiefcollecties zoals die van de VOC voor het onderzoek naar de Nederlandse relatie met Azië. Een groot deel van het archief van de WIC werd in 1821 op last van het Ministerie van Koloniën aan een lompenhandelaar verkocht en vernietigd. Door een brand in 1844 in het departement van Marine, waar destijds het restant van het eens zo omvangrijke archief was opgeslagen, werd het schaarse materiaal dat aan de papiermolen was ontkomen nog verder uitgedund. Maar de WIC was, anders dan de VOC in Azië, slechts één van de Nederlandse spelers in het Atlantisch gebied. Wie alleen door de bril van de WIC kijkt, dat wil zeggen zich voornamelijk baseert op het archiefmateriaal dat deze onderneming heeft nagelaten, mist veel van wat zich heeft afgespeeld. Gelukkig zijn er verschillende particuliere archieven, notariële archieven en de archieven van de Staten van Holland, de Staten

van Zeeland, de Staten-Generaal en van de raadpensionarissen die vruchtbaar onderzoek mogelijk maken. Dat onderzoek is lastig, maar biedt tegelijkertijd veel mogelijkheden voor enthousiaste historici. In een 'terra incognita' valt nu eenmaal meer te ontdekken dan in gebieden met platgetreden paden.

Verschillende historici, waaronder Johannes Postma, Jaap Jacobs en Wim Klooster, hebben laten zien wat nieuw onderzoek kan opleveren. Anderen ontplooiden initiatieven om het Atlantisch gebied in Nederland op de kaart te zetten. Sommige activiteiten waren op een breed publiek gericht, bijvoorbeeld de in 2001 door het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam georganiseerde tentoonstelling *Slaven en Schepen*.¹⁰⁰ Deze tentoonstelling trok niet alleen veel publiek, maar kreeg ook veel aandacht in de media. Andere activiteiten, zoals de bijeenkomsten die sinds 2003 over het Atlantisch verleden van Nederland worden georganiseerd, zijn bedoeld voor mensen die zich min of meer professioneel met Atlantische onderwerpen bezighouden.

Het is onontkoombaar dat in Nederland de belangstelling voor Atlantische geschiedenis zal groeien. Niet alleen omdat veel Nederlanders van Surinaamse of Antilliaanse afkomst zijn en de Antillen nog steeds deel uitmaken van het Koninkrijk der Nederlanden, maar ook omdat ons land al jaren zeer sterk verbonden is met de Atlantische wereld via onder andere de NAVO en de goede contacten met de VS. Die verbondenheid bestaat natuurlijk al eeuwen, maar om dat bloot te leggen is historisch onderzoek noodzakelijk. Het economische belang ervan werd recentelijk duidelijk in *Riches from Atlantic Commerce*, een bundel met veertien hoofdstukken over de handel en scheepvaart van de Republiek in het Atlantisch gebied. In de inleiding hebben de samenstellers aangegeven dat "this book will certainly not be the last word on Dutch Atlantic commercial activity". Integendeel, zij hopen juist dat "it will stimulate debate as well as additional research".¹⁰¹ Benjamin Schmidt heeft onlangs in *Innocence Abroad* laten zien wat on-

derzoek naar de Nederlandse beeldvorming ten aanzien van het Atlantisch gebied kan opleveren. Zijn boek was voor de Werkgroep Zeventiende Eeuw mede aanleiding om in augustus 2004 in Leuven een congres over de Nederlanden en de Nieuwe Wereld te organiseren.

Naast incidentele tentoonstellingen, congressen, en publicaties beginnen er ook geleidelijk structuren voor onderzoek te ontstaan. Op 1 juli 2003 opende het Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden en Erfenis (NiNsee) in Amsterdam haar poorten. Eén van de doelstellingen van het instituut is het doen van onderzoek naar de slavenhandel en de slavernij in de Nederlandse koloniën. Daarnaast richt het NiNsee zich op educatie, museale presentatie en het toegankelijk maken van informatie via internet. Het slavernijverleden is een gevoelig onderwerp waarover veel stereotiepe beelden en misvattingen bestaan, bijvoorbeeld over de omvang van de transatlantische slavenhandel.¹⁰² Het NiNsee streeft ernaar een genuanceerd en realistisch beeld van het Nederlands slavernijverleden te presenteren waarvoor bronnenonderzoek en analyse van gegevens onontbeerlijk zijn.

Hoopgevend voor de toekomst is het project 'The Atlantic world and the Dutch, 1500-2000', dat door het Gemeentearchief van Amsterdam en het KITLV in Leiden werd geïnitieerd, en waarin inmiddels ook de Erasmus Universiteit, de Leidse Universiteit, het Nationaal Archief, de Koninklijke Bibliotheek en het NiNsee participeren. De doelstellingen van het project zijn archiefcollecties via een website te ontsluiten, onderzoekers in binnen- en buitenland met elkaar in contact te brengen en het in gezamenlijk overleg opstellen van onderzoeksdesiderata voor de nabije toekomst. Uiteindelijk zal dit initiatief moeten leiden tot een omvangrijk onderzoeksnetwerk. Ten slotte heeft het ING in zijn meerjarenplanning het onderzoeksprogramma 'Nederlanders en de cultuur over de grenzen, 17^e-20^e eeuw' opgenomen dat onder meer gericht is op bronnenontsluiting voor onderzoek naar het Atlantisch verleden van Nederland.

We hopen dat deze initiatieven zullen leiden tot nieuw onderzoek dat uitgaat van een samenhangende Atlantische wereld. Daarin kunnen we de volgende zes belangrijke onderzoeksthema's onderscheiden:

Migratie en mobiliteit

Zoals gezegd, de demografische effecten van de overzeese expansie moeten voor de Republiek ingrijpend zijn geweest, terwijl aan de Nederlandse migratie en de mobiliteit van personen in het Atlantisch gebied nog nauwelijks aandacht is besteed. Daarnaast blijft het Nederlands slavernijverleden een belangrijk onderzoeksgebied. Zo is de geschiedenis van de slaven en creolen in het land van de overheerser nog nauwelijks onderzocht.¹⁰³

Handelsnetwerken

Tot nu toe is de Nederlandse handel in het Atlantisch gebied vooral door de bril van de WIC bekeken, waardoor tachtig procent van de handel aan het blikveld is onttrokken. In de voor de Republiek belangrijke suiker- en tabakshandel en trafieken speelde de Compagnie geen rol van betekenis. Geen der Nederlandse particuliere Atlantische handelsnetwerken is tot nu toe in kaart gebracht.

Politieke integratie

Over de integratie van de overzeese bestuursposten binnen het politiek systeem van de Republiek is hiervoor al het een en ander gezegd. In verschillende studies is dit onderwerp wel zijdelings aangestipt, maar het is nog nooit onderwerp van studie geweest.

De ideeënwereld

De Atlantische wereld werd gekenmerkt door onderdrukking en vrijheid. Aan de ene kant was er het plantagestelsel gebaseerd op repressie en slavernij, aan de andere kant bood de

Nieuwe Wereld onderdrukten een nieuw bestaan en vrijheid. Hoe werd er bijvoorbeeld in de calvinistische Republiek over slavernij gedacht. Gerrit Schutte heeft dit voor de Nadere Reformatie uitgezocht, maar hoe was dat bij andere stromingen?¹⁰⁴ Omgekeerd speelde het idee van vrijheid een cruciale rol. Zo vormde de Nederlandse Opstand een van de inspiratiebronnen voor de Amerikaanse revolutionairen tweehonderd jaar later.

Geweld en de militaire ervaring

Ondanks enkele detailstudies is dit onderwerp, zowel voor de strijd op land als ter zee, nog grotendeels terra incognita.

Het gemeenschappelijke culturele erfgoed

Hiervoor is de vraag al gesteld of er een gemeenschappelijke Atlantische culturele samenhang heeft bestaan? Voor de Nederlandse Atlantische wereld is deze vraag wegens gebrek aan onderzoek nog nauwelijks te beantwoorden.

Kortom, vragen te over; tijd dus voor onderzoek.

NOTEN

- 1 Wij dragen dit artikel op aan Johannes Postma die ons op het spoor van de Atlantische geschiedenis heeft gezet.
- 2 Zie bijvoorbeeld K. Morgan, *Slavery, Atlantic Trade and the British Economy, 1660-1800* (Cambridge 2001); D. Eltis en S. Engerman, 'The Importance of Slavery and the Slave Trade to Industrializing Britain' in: *Journal of Economic History* 60 (2000) 1, 123-144; D. Acemoglu, S. Johnson en J. Robinson, 'The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth' (mei 2004), beschikbaar op de webpagina van MIT Department of Economics, URL: <http://www.mit.edu/faculty/download/1451pdf.php?id=658> (februari 2005).
- 3 J.P. Geelen, 'Groot Dictee der Nederlandse Taal' in: *De Volkskrant*, 16 december 2003. Overigens is de Republiek Suriname officieel pas in januari 2005 tot de Nederlandse Taalunie toegetreden. In oktober 2005 zal de *Woordenlijst Nederlandse taal*, beter bekend als het 'Groene boekje', worden uitgebreid met enkele honderden Surinaams-Nederlandse woorden. Zie hiervoor de internetpagina <http://www.leren.nl/artikelen/2005/nederlandse-in-suriname.html> (februari 2005).

- 4 G. Oostindië, Roosenburg en Mon Bijou. Twee Surinaamse plantages, 1720-1870 (Dordrecht 1989), 396-401; A. van Stipriaan, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863* (Leiden 1993), 33-37.
- 5 W.W. Klooster, *Illicit Riches. Dutch Trade in the Caribbean, 1648-1795* (Leiden 1998); J. van Soest, *Olie als water. De Curaçaose economie in de eerste helft van de twintigste eeuw* (Zutphen 1977).
- 6 P.C. Emmer, *Engeland, Nederland, Afrika en de slavenhandel in de negentiende eeuw* (Leiden 1974).
- 7 H.T. Colenbrander, *Koloniale geschiedenis*, 3 delen (Den Haag 1925), deel 2, 30; A. van Dantzig, *Forts and Castles of Ghana* (Accra 1980), 73.
- 8 C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java, 1840-1860* (Leiden 1978); C. Fasseur, 'Het kultuurstelsel opnieuw in discussie' in: C. Fasseur, *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel*, 2 delen (Den Haag 1980), deel 1, 115-130.
- 9 *Verslag van het beheer en den staat der koloniën* (Den Haag 1848-1865); *Verslag van het beheer en den staat der Nederlandsche bezittingen en koloniën in Oost- en Westindië en ter kust van Guinea* (Utrecht 1849-1854); *Koloniale verslag uit de handelingen van de Staten-Generaal* (Den Haag 1866-1923); *Atlas van Tropisch Nederland* (Batavia 1938).
- 10 C. Fasseur, *De indologen. Ambtenaren voor de Oost, 1825-1950* (Amsterdam 1993).
- 11 Het KITLV heeft tegenwoordig ook een afdeling Caribbean Studies, maar het instituut richt zich toch in hoofdzaak op Azië en noemt zich een VOC-kenniscentrum. Zie hiervoor de website <http://www.kitlv.nl> (februari 2005).
- 12 M.A.P. Meilink-Roelofs (red.), *Dutch Authors on West Indian History* (Den Haag 1982). De zeer uiteenlopende artikelen in deze bundel, variërend van het al dan niet calvinistische karakter van de WIC tot aan de belangen van Amsterdamse bankiers in de West, onderstrepen het gebrek aan samenhang in het onderzoek naar de West.
- 13 P.C. Emmer en W.W. Klooster, 'The Dutch Atlantic, 1600-1800: Expansion without Empire' in: *Itinerario. European Journal of Overseas History* 23 (1999), 2, 48-69.
- 14 H.J. de Graaf (red.), *De reis van Z.M. 'De Vlieg', Commandant Willem Kreekel, naar Brazilië, 1807-1808* (Den Haag 1975 en 1976); J.E. Oosterling (red.), *Het korvet Lynx in Zuid-Amerika, de Filipijnen en Oost-Indië, 1823-1825. De Koninklijke Marine als instrument van het politiek systeem van Koning Willem I* (Zutphen 1989); H. den Heijer, *Naar de koning van Dahomey. Het journaal van de gezantschapsreis van Jacobus Elet naar het West-Afrikaanse koninkrijk Dahomey in 1733* (Zutphen 2000).
- 15 K.I. Muller (red.), *Elisabeth van der Woude. Memorie van 't geen bij mijn tijd is voorgevallen. Met het opzienbarende verslag van haar reis naar de Wilde Kust, 1676-1677* (Amsterdam 2001).
- 16 S.C. Derks (red.), *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag 2002); J. de Laet, *Iaerlyck verhael van de verrichtingen der geotroyeerde West-Indische Compagnie in derthien boecken, bezorgd door S.P.L.'-Honoré Naber en J.C.M. Warnsinck* (Den Haag 1931-1937). De eerste druk van De Laets werk werd in 1644 bij Elsevier in Leiden uitgegeven. Zie ook de webpagina van het ING, URL: <http://www.inghist.nl> (maart 2005).
- 17 J.I. Israel, *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740* (Oxford 1989). Naast lof voor het werk van Israel was er ook veel kritiek op onderdelen. Zie J.L. van Zanden, 'Een fraaie synthese op een wankele basis' en L. Noordegraaf, 'Vooruit en achteruit in de handelsgeschiedenis van de Republiek' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 106 (1991), 3, 451-467.
- 18 Israel, *Dutch Primacy*, 393-397; W.R. Menkman, *De Nederlanders in het Caraïbische zeegebied waarin vervat de geschiedenis der Nederlandsche Antillen* (Amsterdam 1942), 129-131. De handel op de eigen plantagekoloniën zou gedurende een groot deel van de achttiende eeuw nog redelijk zijn geweest, maar die op andere gebieden zou sterk te lijden hebben gehad van de Fransen en de Engelsen. Zie ook noot 25.
- 19 C. Lesger en L. Noordegraaf (red.), *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market* (Den Haag 1995); C. Lesger en L. Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999).
- 20 D.M. Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans. The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam* (Londen/Portland 2000).
- 21 O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt, 1578-1630* (Hilversum 2000); C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederland, ca. 1550 - ca. 1630* (Hilversum 2001); A. Poelwijk, 'In dienst van suikerbakken'. De Amsterdamse suikermijverheid en haar ondernemers, 1580-1630 (Hilversum 2003). De prosopografische bronnen gebruikt door Gelderblom zijn beschikbaar via internet, URL: <http://www.e-laborate.nl> (februari 2005) en <http://www.niwi.knaw.nl> (februari 2005).
- 22 Zie hiervoor V. Enthoven, 'An Assessment of Dutch Transatlantic Commerce, 1585-1817' in: J. Postma en V. Enthoven (red.), *Riches from Atlantic Commerce. Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585-1817* (Leiden/Boston 2003), 385-445, aldaar 391 noot 18 en 402-403.
- 23 J. Jonker en K. Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen* (Den Haag 2000).
- 24 Emmer en Klooster, 'The Dutch Atlantic', 61.
- 25 P. Emmer, *The Dutch in the Atlantic Economy, 1580-1880. Trade, Slavery and Emancipation* (Aldershot 1998), 108-109; T.P.M. de Jong, *De krimpde horizon van de Hollandse kooplieden. Hollands welvaren in het Caribisch Zeegebied, 1780-1830* (Assen 1966).
- 26 J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland, 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000), 27-41.
- 27 Israel, *Dutch Primacy*, 400-403. Volgens J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland, 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995), 814, zou de Republiek pas tussen 1780 en 1800 economisch door Groot-Brittannië zijn ingehaald. Zie ook Enthoven, 'An Assessment', 444 tabel 14.19.
- 28 S. Socolow (red.), *The Atlantic Staple Trade. Commerce and Politics*, 2 delen (Aldershot 1996), deel 1, 239-270.
- 29 P.C. Emmer en F. Gaastra (red.), *The Organization of Inter-oceanic Trade in European Expansion, 1450-1800* (Aldershot 1996).
- 30 P. Manning (red.), *Slave Trades, 1500-1800. Globalisation of Forced Labour* (Aldershot 1996).
- 31 De Kaap de Goede Hoop valt hier buiten, omdat deze nederzetting onder het octrooi van de VOC viel.
- 32 De Vries en Van der Woude, *Nederland, 1500-1815*, 551.

- 33 Deze paragraaf is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op B. Bailyn, 'The Idea of Atlantic History' in: *Itinerario. European Journal of Overseas History* 20 (1996), 1, 19-44; W. O'Reilly, 'Genealogies of Atlantic History' in: *Atlantic Studies* 1 (2004), 1, 66-84; H. Pietschmann, 'Introduction: Atlantic History – History between European History and Global History' in: H. Pietschmann (red.), *Atlantic History. History of the Atlantic System, 1580-1830* (Göttingen 2002), 11-54 en B. Bailyn, *Atlantic History. Concept and Contours* (Cambridge, Mass. 2005).
- 34 *The New Republic*, 17 februari 1917, 60.
- 35 B. Bailyn, *Voyagers to the West* (New York 1986), 24-26.
- 36 V. Enthoven, 'A Dutch Crossing: Migration between the Netherlands and the New World' in: *Atlantic Studies, Cultural and Historical Perspectives* 2 (2005), 2, 156-176, tabel 5.
- 37 Ph.D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade. A Census* (Madison 1969).
- 38 D. Eltis e.a. (red.), *The Trans-Atlantic Slave Trade. A Database on CD-ROM* (Cambridge 2000).
- 39 J. Postma, 'A Reassessment of the Dutch Atlantic Slave Trade', Postma en Enthoven, *Riches from Atlantic Commerce*, 115-138. Postma schat het Nederlandse aandeel op circa 501.000 slaven, maar J. Vos, D. Eltis en D. Richardson komen na aanvullend onderzoek uit op circa 540.000 slaven. Hun bevindingen zullen te zijner tijd in een nieuwe versie van de in noot 38 beschreven cd-rom worden verwerkt.
- 40 P. Bernardini en N. Fiering, *The Jews and the Expansion of Europe to the West, 1420-1800* (New York/Oxford 2001).
- 41 Zie voor het gepolitiseerde zwarte standpunt bijvoorbeeld de dubieuze publicatie *The Secret Relationship Between Blacks and Jews*, in 1991 uitgegeven door de Nation of Islam. Het extreme, tegen antisemitisme aanleunende standpunt, wordt via verschillende webpagina's uitgedragen. Als reactie hierop zijn vanuit joodse kring enkele serieuze boeken verschenen waaronder: E. Faber, *Slaves, and the Slave Trade: Setting the Record Straight* (New York 1998) en J. Schorsch, *Jews and Blacks in the Early Modern World* (Cambridge 2004).
- 42 Zie voor het idee van de Black Atlantic P. Gilroy, *The Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness* (Cambridge 1992) en J. Walvin, *Making the Black Atlantic. Britain and the African Diaspora* (Londen 2000). Zie voor het debat rondom de Black Atlantic de webpagina van Emory University, URL: <http://www.english.emory.edu> (februari 2005).
- 43 J.M. Price, *The Tobacco adventure to Russia. Enterprise, Politics, and Diplomacy in the Quest for a Northern Market for English Colonial Tobacco, 1676-1722* (n.s. 1961); J.M. Price, *France and the Chesapeake. A History of the French Tobacco Monopoly, 1674-1791* (Ann Arbor 1973); R. Davis, *The Rise of the Atlantic Economies* (Londen 1973); D. Hancock, *Citizens of the World. London Merchants and the Integration of the British Atlantic Community, 1735-1785* (Cambridge 1995); J.J. McCusker en K. Morgan (red.), *The Early Modern Atlantic Economy* (Cambridge 2000).
- 44 O.A. Rink, *Holland on the Hudson. An Economic and Social History of Dutch New York* (Ithaca 1986), 172-213.
- 45 C. Schnurmann, *Atlantische Welten. Engländer und Niederländer im amerikanisch-atlantischen Raum, 1648-1713* (Keulen 1998).
- 46 Zie noot 2.
- 47 Enthoven, 'An Assessment', 386.
- 48 Zie noot 13.
- 49 V. Enthoven, 'The Dutch Revolt and the Atlantic World', (te verschijnen).
- 50 Klooster, *Illicit Riches*; M.S. Wokeck, *Trade in Strangers. The Beginnings of Mass Migration to North America* (University Park 1999).
- 51 M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen 1981); A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaar en de dienaar als heer. Het stadhoudelijke stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag 1990); H.J. den Heijer, *De geotrooierde compagnie. De VOC en de WIC als voorlopers van de naamloze vennootschap* (Deventer 2005).
- 52 R. Hoefte en G. Oostindie, *Echo van Eldorado* (Leiden 1996).
- 53 Bailyn, *Atlantic History*, 96-100.
- 54 C.G. Pestana, 'Religion' in: D. Armitage en M.J. Braddick (red.), *The British Atlantic World, 1500-1800* (Basingstoke 2002), 69-89.
- 55 D. Alden, *The Making of an Enterprise. The Society of Jesus in Portugal, Its Empire, and Beyond, 1540-1750* (Stanford 1996), 71-78.
- 56 Om slechts enkele werken te noemen: M.E. Perry en A.J. Cruz (red.), *Cultural Encounters. The Impact of the Inquisition in Spain and the New World* (Berkeley 1991); B. Grunberg, *L'inquisition apostolique au Mexique. Histoire d'une institution et de son impact dans une société coloniale, 1521-1571* (Parijs 1998); A.J. Saraiva, *The Marrano Factory. The Portuguese Inquisition and its New Christians, 1536-1765*, bezorgd door H.P. Salomon en I.S.D. Sassoon (Leiden 2001).
- 57 F.L. Schalkwijk, *The Reformed Church in Dutch Brazil, 1620-1654* (Zoetermeer 1998); W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemz.. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995); J.M. van der Linde, *Surinaamse suikerheren en hun kerk. Plantagekolonie en hun handelskerk te tijde van Johannes Basseleiers, predikant en planter in Suriname* (Wageningen 1966); J.W.C. Ort, *Surinaams verhaal. Vestiging van de Hervormde Kerk in Suriname, 1667-1800* (Zutphen 2000); G. Verhoeven, *Inventaris van de archieven der classis Amsterdam van de Nederlandse Hervormde Kerk, 1582-1951* (1971) (Amsterdam 1990); *Inventaris van de classis Walcheren van de Nederlandse Hervormde Kerk, 1574-1983*, toegang 28.1; Zeeuws Archief, Middelburg.
- 58 Gemeentearchief Amsterdam, Archief van de Portugees-Israëlitische Gemeente te Amsterdam, nr. 1028-1029.
- 59 F. Staehelin, *Die Mission der Brüdergemeine in Suriname und Berbice im achtzehnten Jahrhundert. Eine Missionsgeschichte hauptsächlich in Briefen und Originalberichten* (Hernnhut/Parramaribo 1913-1920).
- 60 Bailyn, *Atlantic History*, 64.
- 61 J.W. Schulte-Nordholt, 'Nederlanders in Nieuw Nederland. De oorlog van Kieft' in: *BMGN* 80 (1966), 38-94; D. Henige, 'John Kabes of Komenda: an Early African Entrepreneur and State Builder' in: *Journal of African History* 18 (1977), 1, 1-19.
- 62 J.K. Thornton, *Warfare in Atlantic Africa, 1500-1800* (Londen 1999); A. Starkey, *European and Native American Warfare, 1675-1795* (Londen 1998).
- 63 I.K. Steele, *Warpaths. Invasions of North America* (Oxford 1994); D.M. Peers (red.), *Warfare and Empires. Contacts and Conflicts between European and non-European Military and Maritime Forces and Cultures* (Aldershot 1997); B. Lenman, *England's Colonial Wars, 1550-1688. Conflicts, Empire and National Identity* (Harlow 2001); B. Lenman, *Britains Colonial Wars, 1688-1783* (Harlow 2001). Voor enkele reacties op de visie van Lenman zie: <http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/Empire/reviews/marshall.html> (maart 2005), http://www.h-net.org/reviews/showrev.cgi?path=1455_8993153920 (maart 2005) en <http://www.h-net.org/reviews/showrev.cgi?path=3210104052159> (maart 2005).
- 64 Ph.J.C. Dark, *Bush Negro Art. An African Art in the America's* (Londen 1973); S. Price en R. Price, *Afro-American Arts of the Suriname Rain Forest* (Los Angeles 1980).
- 65 C.L. Temminck Groll (red.), *The Dutch Overseas Architectural Survey. Mutual Heritage of four Centuries in three Continents* (Zwolle 2002); webpagina van UNESCO, URL: <http://whc.unesco.org> (maart 2005).
- 66 G.W. van der Meiden, 'Barbecue en barbakot', *Onze Taal. Maandblad van het Genootschap Onze Taal* 73 (2004), 1, 12.
- 67 J.G.A. Pocock, 'British History. A Plea for a New subject', *New Zealand Journal of History* 8 (1974), 1, 3-21; I.K. Steele, *The English Atlantic, 1675-1740* (New York 1998); D.W. Meinig *The Shaping of America. A Geographical Perspective on 500 Years of History, I: Atlantic America, 1492-1800* (New Haven 1986); N. Canny (red.), *The Oxford History of the British Empire, I: the Origins of Empire. British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century* (Oxford 1998); P.J. Marshall (red.), *The Oxford History of the British Empire, II: the Eighteenth Century* (Oxford 1998); D. Armitage en M.J. Braddick (red.), *The British Atlantic World, 1500-1800* (Basingstoke 2002); Ph. Buckner, 'Introduction. The British World', *History of Intellectual Culture* 4 (2004) 1, 1-4, elektronisch beschikbaar op de webpagina van de University of Calgary, URL: <http://www.ucalgary.ca/hic> (maart 2005).
- 68 *Itinerario. European Journal of Overseas History* 23 (1999), 2; H. Pietschmann (red.), *Atlantic History. History of the Atlantic System, 1580-1830* (Göttingen 2002); W.W. Klooster en A. Padula (red.), *The Atlantic World. Essays on Slavery, Migration, and Imagination* (Upper Saddle River 2005).
- 69 S.B. Schwartz (red.), *Tropical Babylons. Sugar and the Making of the Atlantic World, 1450-1680* (Chapel Hill 2004).
- 70 Voor *Atlantic Studies* zie de webpagina van Routledge. Taylor & Francis Group, URL: <http://www.tandf.co.uk/journals/titles/14788810.asp> (maart 2005).
- 71 De URL is: http://www.h-net.org/_atlantic/index.html (maart 2005).
- 72 J. Landwehr, *VOC. A Bibliography of Publications Relating to the Dutch East India Company 1602-1800* (Utrecht 1991).
- 73 J. Lechner, 'Vroege Nederlandse drukkers en vertalingen van werken over de Nieuwe wereld' in: J. Lechner en H.Ph. Vogel (red.), *De Nieuwe Wereld en de Lage Landen* (Amsterdam 1992), 75-96; J. Lechner en H.Ph. Vogel, 'Dutch Humanists' Knowledge of America', in *Itinerario. European Journal of Overseas History* 16 (1992), 2, 101-113.
- 74 B. Schmidt, *Innocence Abroad. The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670* (Cambridge 2001).
- 75 G.M. Asher, *A bibliographical and historical essay on the Dutch books and pamphlets relating to New-Netherland and to the Dutch West-India Company and to its possessions in Brazil, Angola etc., as also on the maps, charts etc. of New-Netherland, fotomechanische herdruk 1966* (Amsterdam 1854); K. van Doorne en M.H.G. Kempen (red.), *Suriname-catalogus van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam 1995).
- 76 W.Ph. Coolhaas, *A Critical Survey of Studies on Dutch Colonial History* (Den Haag 1960).
- 77 L.C. Vrijman, *Slavenhalers en slavenhandel* (Amsterdam 1937). Recentelijk nog merkte Johannes Postma op dat
- Vrijmans werk "contributed very little new information about Dutch involvement because information was still scarce and relevant archives remained unexplored". Zie J. Postma, 'A Reassessment', 118.
- 78 C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680* (Assen 1971) C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and in the Guianas, 1680-1791* (Assen 1985).
- 79 E. Sluiter, 'Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609' in: *Hispanic American Historical Review* 28 (1948), 2, 156-196; E. Sluiter, *The Gold and Silver of Spanish America, 1572-1648. Tables showing Bullion Declared for Taxation in Colonial Royal Treasuries, Remittances to Spain, and Expenditures for Defense of Empire* (Berkeley 1998). Zie ook Sluiter's In Memoriam op de webpagina van Bancroftiana, URL: <http://bancroft.berkeley.edu> (maart 2005).
- 80 H. Hoetink, *Het patroon van de oude Curaçaose samenleving. Een sociologische studie* (Assen 1958); H. Hoetink, *The Two Variants in Caribbean Race Relations. A Contribution to the Sociology of Segmented Societies* (Oxford 1967); H. Hoetink, *Slavery and Race Relations in the Americas. An Inquiry into their Nature and Nexus* (New York 1973). Zie voor zijn invloed op anderen noot 4 en Antillenhuis Press Service, 'Eerbetoon aan professor Hoetink' en P.R.J. Comencia, 'Ter gelegenheid van het laatste afscheid van Prof. Dr. H. Hoetink', beide beschikbaar op de webpagina van Caribseek. *Caribbean News*, URL: <http://news.caribseek.com> (maart 2005).
- 81 J. Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815* (Cambridge 1990); J. Postma, 'Suriname and Its Atlantic Connections, 1667-1795' in: Postma en Enthoven, *Riches from Atlantic Commerce*, 287-322.
- 82 E. van den Boogaart e.a. (red.), *La Expansión Holandesa en el Atlántico, 1580-1800* (Madrid 1992).
- 83 Van den Boogaart heeft later gedeeltes uit *La Expansion uitgewerkt* in: 'Trade between Western Africa and the Atlantic World, 1600-1690: Estimates of Trends in Composition and Value' in: *Journal of African History* 33 (1992) 369-385 en 'Un second Brésil au territoire des Caraïbes. La formation du secteur sucrier aux Antilles anglaises et françaises, perspective comparative' in: F. Lestrangier (red.), *La France-Amérique (XVIe-XVIIIe siècles). Actes de XXXVe colloque international d'études humanistes* (Parijs 1998), 275-286.
- 84 Zie noot 6 en Emmer, *The Dutch in the Atlantic Economy. Voor kritische opmerkingen betreffende de opvattingen van Emmer*, zie de webpagina van het NiNsee, URL: <http://www.ninsee.nl> (maart 2005).
- 85 J.K.J. de Jonge, *De oorsprong van Neerland's bezittingen op de kust van Guinea* (Den Haag 1871).
- 86 H.E. van Gelder, 'Scheepsrekeningen van enkele der vroegste Guinea-vaarten' in: *Economisch Historisch Jaarboek (EHJ)* 2 (1916), 239-257; W.S. Unger, 'Nieuwe gegevens betreffende het begin der vaart op Guinea, 1561-1601' in: *EHJ* 21 (1940), 194-217.
- 87 P. de Marees, *Beschryvinghe ende historische verhael van het Gout Koninkrijk van Gunea anders de Gout-Custe de Mina genaemt, liggende in het deel van Africa, bezorgd door S.P. L'Honoré Naber* (Den Haag 1912); D. Ruiters, *Toortse der zee-vaert* (1623) en S. Brun, *Schiffarten* (1624), bezorgd door S.P. L'Honoré Naber (Den Haag 1913).
- 88 K. Ratelband, *Reizen naar West-Afrika van Pieter van den Broecke, 1605-1614* (Den Haag 1950); K. Ratelband, *Vijf dagregisters van het kasteel São Jorge da Mina (Elmina) aan de Goudkust, 1645-1647* (Den Haag 1953); K. Ratelband, *De Westafrikaanse reis van Piet Heyn 1624-1625* (Den Haag

- 1959).
- 89 K. Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika, 1600-1650 Angola, Kongo en São Tomé* (Zutphen 2000).
- 90 J.S.G. Gramberg, *Schetsen van Afrika's Westkust* (Amsterdam 1861); S.P.L'Honoré Naber, 'De WIC in Brazilië en Guineë' in: *Onze Vloot* 23 (1931); W.R. Menkman, 'Slavernij-Slavenhandel-Emancipatie' in: *West-Indische Gids* 34 (1953); Vrijman, *Slavenhalers en slavenhandel*.
- 91 Zie noot 37.
- 92 L. Blussé, F.P. van der Putten en H. Vogel (red.), *Pilgrims to the Past. Private Conversations with Historians of European Expansion* (Leiden 1996), 40.
- 93 J. Postma, *The Dutch in the Atlantic slave trade*.
- 94 I.A. Akinjogbin, *Dahomey and its Neighbours, 1708-1818* (Cambridge 1967); K.Y. Daaku, *Trade and Politics on the Gold Coast 1600-1720* (Londen 1970).
- 95 A. van Dantzig, *Les Hollandais sur la Côte de Guinée à l'époque de l'essor de l'Ashanti et du Dahomey 1680-1740* (Parijs 1980).
- 96 Zie voor een – niet compleet – overzicht van zijn studies C.H. Perrot, 'In Memoriam. Albert van Dantzig (1937-2000)' in: *Cahier d'Etudes Africaines* 162 (2001). De tekst is ook raadpleegbaar via de website van D'Etudes Africaines, URL: <http://etudesafricaines.revues.org/document84.html>.
- 97 De Laet, *laerlyck verhael*, deel 4, 280-298.
- 98 E. Binder, 'Die Goldeinfuhr von der Goldküste in die Vereinigten Provinzen, 1655-1675' in: H. Kellenbenz (red.), *Precious Metals in the Age of Expansion* (Stuttgart 1981), 131-149; H. Wätjen, 'Zur Geschichte des Tauschhandels an der Goldküste um die Mitte des 17. Jahrhunderts' in: *Forschungen und Versuchen zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Festschrift Dietrich Schäfer* (Jena 1915), 527-563.
- 99 W. Bosman, *Nauwkeurige Beschryving van de Guinese Goud- en Slave-kust, nevens alle desselfs Landen, Koningryken, en Gemeenbesten, twee delen in een band* (Utrecht 1704), deel 1, 88-89.
- 100 R. Daalder, A. Kieskamp en D.J. Tang (red.), *Slaven en schepen. Enkele reis, bestemming onbekend* (Leiden 2001).
- 101 V. Enthoven en J. Postma, 'Introduction' in: Postma en Enthoven, *Riches from Atlantic Commerce*, 13.
- 102 P.C. Emmer, 'Slavernij-debat is aan herziening toe' in: *De Volkskrant*, 28 juni 2003.
- 103 Een eerste aanzet voor onderzoek naar voormalige slaven en creolen in Nederland is gegeven door G. Oostindie en E. Maduro, *In het land van de overheerser, II. Antillianen en Surinamers in Nederland, 1634/1667-1954* (Dordrecht 1986).
- 104 G.J. Schutte, 'Bij het schemerlicht van hun tijd. Zeventiende-eeuwse gereformeerden en de slavenhandel' in: M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996)

De illegale goederen- en slavenreis van het fregat de Peerl, 1700-1702

RUUD PAESIE

INLEIDING

Volgens het octrooi dat de Staten-Generaal op 3 juni 1621 aan de West-Indische Compagnie (WIC) verleenden en dat tot 1730 onveranderd van kracht bleef, verwierf de Compagnie het alleenrecht op de scheepvaart en handel in het Atlantisch gebied. Maar vanaf haar oprichting werd de WIC geconfronteerd met een omvangrijke ontduiking van dit handelsmonopolie. Particuliere kooplieden uit de Republiek, in het bijzonder uit Zeeland, redden schepen uit naar de kusten van West-Afrika en Amerika alsof er geen WIC bestond. Deze koopvaart was illegaal en overtreders werden bestraft met confiscatie van schip en goederen. Bovendien riskeerde men strafrechtelijke vervolging.¹

Reeds in de jaren dertig van de zeventiende eeuw was binnen compagniekringen het besef gerijpt dat controle op de naleving van het monopolie, door de uitgestrektheid van het gebied en het gebrek aan financiële middelen, onmogelijk was. Daarom werd de handel op grote delen van Amerika vrijgegeven tegen betaling van recognitie aan de Compagnie. Het zeegebied voor de West-Afrikaanse kust, gelegen tussen de kreeftskierkring en dertig graden zuiderbreedte, bleef onverminderd een *mare clausum* voor kooplieden uit de Republiek. Met deze gedeeltelijke openstelling viel het monopoliegebied van de WIC dus in twee klassen uiteen.

De Compagnie behield, na haar faillissement en heroprichting in 1674, het monopolie op de vaart op Afrika en de slavenhandel. De strijd tegen de smokkelhandel werd opgevoerd. Zo richtte de WIC een commissie op ter bestrijding van de illegale handel en reedde zij kostbare compagniekruisers uit die langs de West-

Afrikaanse kust patrouilleerden om smokkelaars te betrappen. Bovendien vaardigden de Staten-Generaal in oktober 1680 een nieuw plakkaat uit, dat overtreders van het compagnie-monopolie nog zwaardere straffen in het vooruitzicht stelde. Smokkelaars riskeerden zelfs de doodstraf. Desondanks werd het octrooi stelselmatig geschonden. Met name in vreedstijd zochten Zeeuwse reders, die tijdens oorlogen veelal actief waren in de kaapvaart en daarbij enorme winsten maakten, naar nieuwe investeringsmogelijkheden. Deze relatie tussen kaapvaart en smokkelhandel is in eerdere publicaties duidelijk aangetoond. Zowel J. Verhees-van Meer als J. Francke hebben in hun studies, naar respectievelijk de Zeeuwse kaapvaart tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) en de Negenjarige Oorlog (1688-1697), het verband aangetoond tussen deze twee risicovolle scheepvaartactiviteiten.²

De smokkelhandel op West-Afrika nam aan het einde van de zeventiende eeuw zeer sterk toe. Volgens WIC-koopman Willem Bosman was de goudsmokkel in die periode gelijk aan de goudexport van de Compagnie.³ Na beëindiging van de Spaanse Successieoorlog zou de illegale goederen- en slavenhandel nog verder toenemen. Het aantal lorrendraaiers werd geschat op minstens twintig per jaar.⁴ Berichten over smokkelschepen duiken geregeld op in bewaard gebleven missiven van directeurs-generaal te Elmina, gericht aan de bewindhebbers in patria. Soms worden daarin namen van smokkelschepen of schippers vermeld, maar meestal ontbreken nadere gegevens. Dit is niet verwonderlijk, want de handel was tenslotte illegaal en de reders hielden hun boekhouding geheim. Enkele uitzonderingen hierop vormen de journalen, cargalijsten en scheeps- en in-